

экспрессивлик реңлерди беріу, шығарма руўхына сай тәсирлилик, көркемлик жаратыу сыяқлы мақсетлерде түпкилик сөзлердің эмоционал-экспрессивлик мәніси синоними сыпатында жумсайды. Мысалы:

Суўы қумайтланған бир *әзим дәрәя*,
 Руўхым арқалы ағып барады...
 Ат шабары хәм Көкаман дегендей,
 Өзлериндей *жәхил сыншылары да...*

Әзим (әзам) араб тилинде “үлкен”, “ең уллы” деген мәнилерди аңлатады. Уллылықты анық сәуленелендіріу ушын автор эпитетлик усулда “әзим” сөзин қолланып

оқыушыға көркем-эстетикалық тәсир жасайды. Шайыр әдебиет майданында ис жақпаслардың “ғайыптан-тайып” шайыр болып шыққанындай оған объектив баға беретугын “сыншылардың да” синоними топас, қопал, ақмақ деп үлкен наразылық пенен ашық сөз етеди.

Жуўмақ. Улыўма айтқанда, И.Юсупов қахарман образларын, олардың түрли минез-қулық сыпатламасын, характерин, көзқарасларын, психологиялық хал-жағдайын, портретин, сондай-ақ предметлерди, ўақыяларды көркем сүўретлеуде, көркем-эстетикалық тәсир етиуде эпитетлерден шебер пайдаланады.

Әдебиетлар

1. Варонова А.Г. Эпитеты и определение в языке Камознса: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Москва: 1999.
2. Губанов С.А. Эпитет в творчестве М.И.Цветаевой: семантический и структурный аспекты: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Самара: 2009.
3. Серебренникова Н.Г. Механизм эпитета: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Тамбов: 2002.
4. Губанов С.А. Эпитет в творчестве М.И.Цветаевой: семантический и структурный аспекты: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Самара: 2009.
5. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. -Ленинград: “Наука”, 1977. <https://www.jstor.org/stable/43668685>
6. Серебренникова Н.Г. Механизм эпитета: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Тамбов: 2002.
7. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. II том. – Нөкис: “Билим”, 2018.
8. Юсупов И. Аласатлы дүнья бул. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1987.

РЕЗЮМЕ. Мақолада эпитет тасвирий воситаси ҳақида маълумот берилган. Қолаверса, эпитет турлари, И.Юсупов ижодида тутган ўрни, бадий матнда фаоллашув мезонлари ҳақида фикр юритилган. Эпитет ёрдамида ўзига хос нозиклик, ифодалилик ва чуқурликка эришилади.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена информация об эпитетном описательном инструменте. Кроме того, обсуждаются типы эпитетов, их роль в творчестве И. Юсупова, критерии активизации в художественном тексте. С помощью эпитета достигается неповторимая изысканность, выразительность и глубина.

SUMMARY. The article provides information about the epithet descriptive tool. In addition, the types of epithets, their role in the works of I. Yusupov, and the criteria of activation in the artistic text are discussed. With the help of an epithet, a unique delicacy, expressiveness and depth are achieved.

СЫҢСЫҰ ҚОСЫҒЫНДА КЕҮИЛ-КЕШИРМЕЛЕРДІҢ СӘҮЛЕЛЕНИҰИ

К.С.Палымбетов – филология илимлериниң докторы (DSc), профессор
 ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: фольклор, маросим, үрф-одат, тўй, кўшиқ, «сынсыу», образ.

Ключевые слова: фольклор, обряд, традиция, свадьба, песня, «сынсыу», образ.

Key words: folklore, ritual, tradition, wedding, song, "sinsiw", image.

Кирисиу. Сыңсыу қосықларының мазмунында тийкарынан узатылатуғын қыздың кеуил-кеширмелери, ишки сезим-туйғылары, дәртли толғаныслары баянланады. Сыңсыудың тийкаргы объекти қыз, сонлықтан қосықта оның руўхый халаты сәуленелип, турмыс-тәғдиринің өзгеше болыуына себепши болған жәмийетке, социаллық турмысқа, елдеги теңсизлик пенен адалатсызлықтың ҳүким сүриуине, өз мақсети хәм үстемлигин дүнья мүлки, байлығы менен әмелге асырып, қызлар ерки хәм муҳаббатын аяқ асты етип атырған бай адамларға, сондай-ақ, байлыққа қызығып (қызының қалыңына алған қалың малына) яки абырой-мәртебеге ерисиуди ойлаған әкелер менен ағаларды (әжаға), тәғдиринің ғарры, бай адамларға байланыуына себепши болған жеңгелери менен апаларына наразылық кейпияты бериледи.

Сыңсыу қосықларында көбинесе қыздың кеуил-кеширмелерин образлы түрде, тымсаллап, астарлы мәниде жеткеріу, соның менен бирге пикирди туўрыдан туўры, анық дәл, туўра мәнисинде баянлауда ушырасады. Жуўап талап етилмейтуғын риторикалық сорау гәплерде жийи қолланылып отырады.

Тийкаргы бөлим. Қарақалпақ шаңарақларында қыз тәрбиясына, олардың әдеп-иқрамлылығына, тәлим-тәрбиясы менен ийбесине айрықша итибар қаратылған. Қызлар өз әкесинен тысқары жигит ағаларында айрықша хұрмет етип, олардың сөзин еки етпеген. Оларды өзлериниң сүйениши сыпатында көрген. Соның ушын да қосықта тәғдирине налып, өзиниң кеуил күйин баян етип атырған қыз ең жақыны сыпатында қараған ағаларына «жаным ағам», «жан аға» сөзлерин қолланып пикирин баянлайды. Лекин, қайсы сыңсыу қосығын алып қарасақта лирик қахарманның өз пикирин өткир сөзлер менен қыпсаламастан, кеуилиндеги наразылықты ашық түрде баян еткеннин көремиз. Мысалы:

Әдира қалғыр ақ терлик, атқа батты-ау,
 Аўырсынып жан ағам малға сатты-ау,
 Сатса-сатсын жан ағам өлмек бар ма?
 Ер баладай алшаңлап жүрмеген соң.

Аппақ-аппақ жумыртқа ай бола ма?
 Мени сатып жан ағам бай бола ма?
 Сатса-сатсын жан ағам өлмек бар ма?
 Ер баладай алшаңлап жүрмек бар ма?

Шашағы шашбаўымның шашылған жоқ,
 Бир гүлим он екимде ашылған жоқ,

Жан ағам айтқаныма сен көн дейсең,

Қызығы жаслығымның басылған жоқ [1:30].

Қарақалпақтардың үй хожалығында патриархаль-феодаллық көзқарастың еле күшлі уақытында үй хожалықтың басшысы әке ямаса (әке жоқ болса) жигит аға болған. Үй иішінің ағзалары әкеге ямаса жигит ағаға қарсы сөйлеуге хақысы жоқ еді [2:56], – деп жазады А.Пирназаров. Дурыс, феодаллық тәртіп хуким сүріп тұрған дәуірде, хаял-қызлардың хуқықсызлығы, жәмийеттегі социаллық теңсізлік себепті қызлардың малы көп байларға зорлап беріліуі халаты орын алған. Усы социаллық теңсізліктің көринісі сыңсыу қосықтарының мазмұнында ашық баянланған. Сыңсыуларда әкеге, жигит ағасына қыздың кеуіл-кеширмесіндегі наразылық кейпінаты берілгені менен шаңарақта ана сыпатында сөзі тыңланбаған өз анасына қыздың мұхаббаты, меҳри айрықша жырланады. Бунда қыздың тилинен «ғәрип анам» сөзі жийи қолланылады.

Шашым узын жемелигим дөнбеди,

Залым әкем өз теңиме бермеді.

Әкемді нәйлейин ақшаға қызды,

Ығбалым нәйлейин жаманға сызды,

Көрип-билип берди мени жаманға,

Ақ сүт берген ғәрип анам хош енди.

Әкем залым беремен деп қоймады,

Ғәрип анам дийдарыма тоймады,

Тап төрінде таўландырып қоймады,

Ақ сүт берген ғәрип анам хош енди [1:29].

Мысалдан көриніп тұрғанындай қыздың ишки дебдиуі, хәсирети хәм дәрті менен баянланған қатарларда, өткендегі белгилі бір тарийхый жәмийетлік турмыстағы шаңарақтағы айырым әкелердің феодаллық образы да айқын сүүретленген. «Әкемді нәйлейин ақшаға қызды» деген қатарларда қыздан алынатұғын қалың малға ишара етилген. Соны да айтыу керек, елде екі жақтың ана-аналарының келісими менен бир-бирин унатқан жаслардың некелесіуі де көп болған, соның менен бирге, айырым қызлардың зорлық пенен унатпаған адамына узатылыуы да жийи ушырасып тұрған. Сонлықтан да өзі кәлемеген адамына басы шатылғанлығына наразы болған қыздың кеуіліндегі ғәзеби соншеллі өз әкесине «залым» деген сөзді айтыуға мәжбүр болған. Өз қызын кәлемеген адамына беріуіге ата-ана да мәжбүр болған пайытлары көп болған. Хеш нәрсеси болмай, байларға жалланып жұмыс ислеп, күнин зорға көріп отырған жарлы хожалықтың ийеси, яғнай әке байға қарыздар болып қалып, төлейтуғын хеш нәрсеси болмағанлықтан шарасыз қалған. Усы жағдайдан пайдаланған бай, жалланба дийханының қызын хаяллыққа сораған, сонда ғана қарызынан қуылатуғынын айтқан. Қыз да усындай тәшүишли жағдайға түскен, ууайым-қайғыға батқан ата-анасын қутқарыу ушын, мәжбүрий өзі кәлемеген ғарры бай адамларға тоқал болып тийіуіге ыразы болған. Егер байдың екі хаялы болатуғын болса, бурын түскени бәйбише, кейингиси тоқал деп есапланған. Булар күндеслер деп аталған. Бәйбише менен тоқал арасында урыс-қағыс болатуғынлығы тәбийий, сонлықтан халықта «Күндеслерде күнде жәнжел» деген нақыл дөреген. Шаңарақта тоқал бәйбишеден кем саналып, үй, хожалықта теңлік хуқықына ийе болмаған. Тоқалды адам есабына алмағанлықтан хәм бийлік, байлық, хәкимият

жарыстырыуда жеңіп шығыу ушын «Ийт териси ий болмас, тоқалдан туўған бий болмас» деп тоқалдан туўған балаларды да бәйбишениң балаларынан кем санайтуғын болған. Усындай тәғдирине налып, кеуіли ғамға батқан қызлар сыңсыу қосығын айтқан. Соның менен бирге, айырым ата-аналар қызының ерки, кеуіли, кәлеуі менен есапласпастан, өзлериниң танысларына, яки мал-мүликли, бай адамға қызын хаял етип беріп жиберіу жағдайлары ушырасып тұрған. Қыздың сөзі, пикири, мұхаббаты тыңланбаған. Мысалы:

Ақ шайыдан көйлегім,

Зерге батты билегім.

Ғарры байдың қолында,

Зарлар болды жүрегім [1:24].

Бул сыңсыудың биринши, екінши қатарында қыздың турмысқа шыққан жериниң байлығы айтылған. Лекин, бахытсызлығы үшінши, төртінши қатарларда сәулендирип берілген.

Жоқарыда айтып өткениміздей лирик қахарманның ишки кеуіл-кеширмесин қыпсаламастан ашық айдын айтыуы сыңсыу қосықтарының характерли өзгешелигін көрсетеді. Буның айқын дәлили сонда, өзін бахытсыз сезинген қыздың, кеуіліндегі дәртин ата-анасына ашық билдирген сыңсыудың үлгилери толық сақланып, дәуиримізге жетіп келген. Мысалы:

Кеулин қыймай ата менен ананың,

Жат еллерге сапар шектим әрманлы,

Таўсылғандай жақын жердің жигити,

Сүймеген адамға кетип бараман.

Бир қызыл гүл едим қазан еттилер,

Айрылмас бәлеге мени шаттылар,

Мийримсизлер мал дүньяға баттылар,

Құрған аўға түсіп кеттим әрманлы.

Ата-анам қарамады халыма,

Неке қыйған молла қалды қаныма,

Аўзы жүнли «гүржи» келди жаныма,

Қызыл гүлдей едим, солдым әрманлы.

Ата-анам нәпсине қасқыр шаўыпты,

Елде жоқ наданды маған таўыпты,

Дүнья-малға еси дәрті аўыпты,

Қайғыланып елден кеттим әрманлы.

Қой емеспен, қассаптарға сатпаға,

Қус емеспен мерген гөзлеп атпаға,

Адам емес ойнап-күлип жатпаға,

Бир қызыл гүл едим солдым әрманлы [1:29-30].

Бул қатарлардағы «қызыл гүл» – образлы сүүретлеулердің бири болып, фольклордағы дәстүрий түрде қолланылатуғын «қыз» образының символлық мәніси. Сыңсыуда қыздың кеуіл кеширмеси арқалы ата-ананың образы, олардың мийримсизлиги «Мийримсизлер мал дүньяға баттылар», қызының халына қарамауы «Ата-анам қарамады халыма», мал-дүньяға қызығыуы «Дүнья-малға еси дәрті аўыпты», нәпсиниң кеңлиги «Ата-анам нәпсине қасқыр шаўыпты» ашық баянланады. Қыз өзиниң бахытсызлығын «Сүймеген адамға кетип бараман», «Айрылмас бәлеге мени шаттылар», «Аўзы жүнли «гүржи» келди жаныма», «Қызыл гүлдей едим, солдым әрманлы» т.б. қатарлар арқалы аңлатып, өзін «солыған қызыл гүлге» мегзетіп, кеуіліндегі муңын метафоралық усылда образлы түрде жеткеріп береді. Өзиниң қадир-қымбатының болмағанлығына, қыз сыпатында

баҳасының жоқлығына налыў сезимлери төмендеги қатарларда аңласылады.

Қой емеспен, қассапларға сатпаға,

Қус емеспен мерген гөзлеп атпаға [1:30] т.б.

Мысалдан көринип турғанындай, адамға қус яки хайўанларға исленген қатнастай емес, ал адамдай қатнас жасалыўы кереклиги хақында көзқарас бериледи. Бул қатарлар қызлардың сана-сезими, ой-пикири тереңлескенін көрсетеди.

Ұлыўма шаңарақларда өткерилетуғын той дәстүрлеріндеги қәлиплескен қатаң дәстүр, яғный тойдан алдын қызды айттырып барыў, куда түсиў, куда болыў, қалың мал бериў, қалың малды алыў, той бериў, қудаларды шақырыў, мал сойып күтиў, сарпайлаў хәм т.б. елдің дәстүрлери болған. Лекин, хаял-қызларға болған қатнас, феодаллық мүнәсибеттеги көзқарастың көринислери сынсыў қосықларының мазмунында сақланып қалғанлығын жоқарыдағы мысалдан айқын көреміз.

Лирик қахарман қызылық дәўиринен айрылып, басына турмыс, хожалық машқаласының түскенлигин анық баянлайды.

Хәйўаншада отырсам,

Торпақ түсти басыма,

Әйне он төрт жасымда,

Руўзыгер түсти басыма [1:24].

Өз үйиниң «патшасы болып» енди ер жетип, киятырған қыздың мойнына он төрт жасынан баслап шаңарақ машқаласы түскенин баянлаған жоқарыдағы қатарларда, қыздың кеўил-кеширмеси образлы түрде сүўретлеп бериледи. «Хәйўанша» қыздың өз үйи, еминеркин жайнап-жаснап өсип киятырған шаңарағы, ал басына «торпақ» түсиўи турмыс руўзыгершилиги, үй машқаласы мойнына түскенлигин аңлатады.

Сынсыў қосықларының мазмунында лирик қахарманның ишки наласы, жүректен шыққан сезимлери кескин хәм өткір сөзлер менен баянланады. Мысалы:

Мал берген адамды ярым демеспен,

Мал алған әкеме ырза емеспен,

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ дәстүр қосықлары (Дүзиўшилер: Қ.Мақсетов, К.Палымбетов). – Нөкис: «Билим», 1997.
2. Пирназаров А. Өмар шайырдың өмири хәм творчествосы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
3. Наўрыз Жапақов. Еске түсириўлер. Илимий мийнетлер. – Нөкис: «Билим», 1990.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ халқ маросим кўшиқларининг бири «сынсыў» хақида сўз боради. Мазкур кўшиқларининг мазмунында узатилаётган кизнинг ички кечирмалари, хис-туйғуларининг акс еттирилиши мисоллар ёрдамида таҳлил қилинған.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается одна из каракалпакских народных обрядовых песен «Сынсу». На примерах анализируется содержание этих песен, отражающих внутренние переживания и эмоции поэмой девушки.

SUMMARY. The article discusses one of the Karakalpak folk ritual songs, "Sinsiw". The content of these songs, which reflect the inner feelings and emotions of the girl being sung, is analyzed using examples.

BOLALAR ADABIYOTIDA ESTETIK TAFAKKUR VA BADIY IFODA

Y.Sh.Raximbayeva – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: bolalar adabiyoti, sheʼriyat, ruhiyat tasviri, lirik qahramon, estetik tafakkur, ijtimoiy-psixologik asos.

Ключевые слова: детская литература, поэзия, изображение психики, лирический герой, эстетическое мышление, социально-психологическая основа.

Key words: children's literature, poetry, depiction of the psyche, lyrical hero, aesthetic thinking, socio-psychological basis.

Bolalar uchun yaratilgan asarlar turli yosh xususiyatlarining inobatga olinishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Bolalar adabiyotiga baʼzan sodda badiiy ifodalar

Бул дўньяға еки айланып келмеспен,
Ғәрип анам ақ жүзиңди көрмеспен.

Залым ағам кете бер деп коймады,

Ғәрип анам дийдарыма тоймады,

Анама айтып бар қаўын қақласын,

Қақлаған қаўынын үш ай сақласын

Үш айға шекем бир хабарым болмаса,

Анам мени айтып-айтып жоқласын [1:26-31].

Сынсыў қосықлары дәўир хақыйқатлығын реалист-лик пенен шынлық көзқарасынан баянлаған халық мийрасы есапланады. Себеби, сынсыў қосықларының айырымларының мазмунына қарағанда қызлардың сана-сезиминиң өсип қорлыққа, ериксизликке, бассыныўшылыққа қарсы бас көтере баслағанлығы да көринеди. Бул пикиримизди илимпаз Н.Жапақовтың: «Көп қосықлардан үстем класс ўәкиллери, аўыл кәтқудалары ислам дининиң жолын, халықтың салт-әдет үрпін бетке перде етип тутып, хаял-қызларды ериксиз сатыў, сатып алыў буйымы ретинде көргени сезиледи. Бирақ соның менен бирге, бир қатар қосықлардан бундай үрп-әдеттиң тозыўы жеткени, қызлардың адамгершилиқ ушын бас көтере баслағаны, адам деген бийик атты қорлап, ериксиз қулдай өмир сүргеннен, сүймеген адамға таза денени кирлеткеннен өлип кеткенди жақсы көриўшилиқ сезимлери аңланады. Өлип кетиўшилиқ – өмирден үмйтсизлик емес, әдалатсызлыққа наразылықтың соңғы шеги ретинде көрсетилмекте. Бундай мотивлердің класслық гүрес сезимлери менен ушласқаны мәлим» [3:319], – деп жазды.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, өткен дәўирлерде қыз узатыў тойында айтылған сынсыў қосықлары халықтың тарийхы, этнографиясы, әсиресе хаял-қызлардың тәғдири, турмысы хақында мағлыўмат беретугын терең идеяға хәм мазмунға ийе, социаллық жәмийетлик мәселелерди сәўлелендиретуғын фольклор мийрасы есапланады.